

A magyar népszámlálások története a civilizációs folyamat tükrében

„Minél messzebb nyomulunk előre az egyes tények gazdagságán át a múlt struktúrájáig és összeszövődési kényszereiig, annál világosabban tárul szemünk elé a folyamatoknak az a szilárd váza, amelybe a szétszórt tények illeszkednek” - Norbert Elias

Bevezetés

Jelen tanulmány a népszámlálások történetiségével foglalkozik, melyet Norbert Elias civilizációs elméletének kontextusába ágyazva igyekszik bemutatni. A terjedelmi korlátokból fakadóan egyrészt Magyarországot szolgál történeti-empirikus terepként, tehát elemzésem nem foglalja – nem foglalhatja – magában a kínai, amerikai, tágabb európai vagy éppen az antik római népszámlálásokat, társadalmi adatfelvételeket. Másrészt vázlatos, ám folytonos jelleggel rajzolom meg az alakzat- és folyamatelmélet paradigmatis keretein belül a népszámlálások magyar történetét. Ebből kifolyólag az elias-i értelemben vett civilizációs elmélet is jelentős hangsúlyt kap a tanulmányban, mindazonáltal történeti-empirikus adatokkal, munkákkal kívánom egzaktabbá és valóságközelibbé tenni az így születő tudásanyagot. A tanulmány *Alapvetések és fogalomtisztázás* című fejezetében a teoretikus tájékozódást segítő röviden bemutatom az elias-i elmélet lényegét, továbbá definiálom mindazon kifejezések jelentését, melyek kulcsszerepet játszanak az alakzat- és folyamatelmélet fogalmi repertoárjában. Ezt követően a 18. századi Magyarországtól kezdve a 20. század végéig tartó civilizációs folyamatokba ágyazva vázoló fel a magyar népszámlálásokat. A tanulmányt egy áttekintő összegzés zárja.

Alapvetések és fogalomtisztázás

Elias a középkortól kezdve az abszolutizmus kialakulásáig vizsgálja a francia területen lefolyó társadalmi változásokat, miközben kisebb-nagyobb kitekintésekkel a német és az angol helyzetet is bevonja elemzésébe (Elias 2004). Tétele szerint a civilizáció folyamata nem előre tervezett lépések sorozata, a processzus egésze szerinte tervszerűtlenül zajlik, mindazonáltal mégis sajátos rend, mintázat jellemzi (Elias 2004. 465). A különböző folyamatok egymással szoros összefüggésben mennek végbe, így az affektusok szabályozása, ösztönök letompítása, az emberek egyre kiterjedtebb

és funkcionálisan egyre differenciáltabb összeszövődései, a *messzire tekintés*¹ és az uralmi monopóliumok képződése megannyi szállal kötődnek egymáshoz, ily módon rajzolják ki a civilizáció folyamatát (Elias 2004). A társadalmi funkciók a konkurencia nyomása miatt differenciálódnak, ami összefügg a népességszám emelkedésével s ezáltal az egyes ember egyre több emberrel alkot kölcsönös függőségi láncokat. A viselkedés kiszámíthatóvá tétele így szükségessé válik, illetve a konkurencia harc az uralmi szervezetek terén az egyre nagyobb embercsoportokat átfogó intézmények felé tolódik el, melyeknek egyre több ember viselkedését és funkcionálását kell összehangolnia. Ebből fakadóan a cselekvéseket és függőségeket egyre erőteljesebben kell szabályozni, hogy funkcionálni tudjanak. A folyamat két fő vonalon mozog; egy szociogenetikus és egy pszichogenetikus szálon. Előbbihez tartozik a *monopolmechanizmus*, vagyis az uralmi központok konkurenciaharcok során való kialakulása, az egyre magasabb integrációs fokon való megszerveződése, továbbá az egyre komplexebb társadalmi összeszövődések és az így sokasodó játékmódok tárházának kialakulása (Elias 2004. 276-289, 356-367, 484-490). A pszichogenetikus folyamatok alá a külső kényszerek belsőkké tétele (felettes én), az ösztönök letompítása és a viselkedés fokozottabb szabályozása, valamint a valóság megismerésében a kognitív – szemben az affektív – elemek erősödésével alkotják a fő csapásirányt (Elias 2004. 465-484, 501-519).

Norbert Elias elméletét érték kritikák, miszerint unilineáris és nincs tekintettel a történelmi sajátosságokra. Elias maga is egyértelművé tette, hogy a folyamat nem szükségszerű s nem is folyamatos, hiszen visszaesésekkel tarkított (Elias 1999, 164-183). Továbbá nem egységes olyan értelemben, hogy a különféle térségekben eltérő figurációk alakulnak ki, más mintázatot rajzolnak ki a történelmi hagyományok². Ettől függetlenül a fő csapásirány hasonló az európai kultúrkörben, amennyiben a hosszútávú folyamatokat vizsgáljuk. Utóbbi állítást az elmélet több állítása kapcsán empirikusan is bizonyították. Így például az erőszak kontrol alá helyezését a gyilkosságok számának alakulásával vizsgálták, mely több országban is igazolta az alakzat- és folyamatelmélet által megrajzolt trendeket (Gurr 1981; Österberg 1996; Spierenburg 1996; Eisner 2003). Mindez azt jelenti a gyakorlatban, hogy a gyilkosságok száma régióként ugyan eltérő ütemben, de csökkent. Továbbá konvergencia figyelhető meg az országok mintázatai között a 19. és 20. században (Chesnais 1981). A jelen tanulmány számára is kiemelkedő fontossággal bíró uralmi monopólium képződés révén kialakuló állam történetiségét szintén vizsgálatoknak vetették alá. Az eredmény Elias tételeit

¹ Amikor a cselekvés megtervezésekor a másik ember reakcióját és a cselekvés hosszú távú hatásait is figyelembe veszi az egyén.

² Az ezekből fakadó eltéréseket Elias is elemezte, lásd: Elias 2005. 262.

igazolta, hiszen egész Nyugat-Európában kimutatható, hogy a központosított, egyre szakszerűbb jogi alapokon nyugvó állami bürokrácia és az állam által létrehozott hadsereg milyen jelentőséggel is bírt (Tilly 1992). Az utolsó kritikai pont melyet tárgyalni kívánok Elias elmélete kapcsán az állam túlzott fontosságával kapcsolatos. Eszerint az elmélet központi eleme az állam, tehát a társas összeszövődések más figurációit figyelmen kívül hagyja (Eisner 2003. 127). Elias főműve, *A civilizáció folyamata* azonban éles cáfolata ezen kritikának, hiszen több fejezetben is elemzi a társadalmi alakzatok „hozzájárulását” a civilizáció folyamatához (Elias 2004. 289-307). Ennek keretei közt tárgyalja a technológiai fejlődés, a piacok, a munkavégzés és a pénzgazdálkodását differenciálódását, illetve ezek összeszövődését. Ahogy az eddigiekből is világossá vált, Elias elmélete nem dogmatikus, hiszen hosszútávú tendenciákat kíván csak megrajzolni. Ezáltal a történeti egyediségeket és különállásokat is képes – egy pontig – kezelni. Pont ebből fakadóan vélem alkalmasnak egy közép-európai elemzéshez elmélet keretnek, hiszen a térség vitán felülállóan az európai kultúrkör része, azonban Nyugat-Európától való relatív különállása ugyancsak tagadhatatlan³.

Az elmélet rövid ismertetése után szükségesnek vélem Elias néhány munkafogalmának definiálását, ezzel segítve az elméletet nem ismerők tájékozódását.

Alakzat: Elias ezzel a fogalommal kívánta áthidalni a *társadalom* és az *egyén* kettősségét, mivel ő maga úgy vélte, hogy a társadalom az egyének lazább-szorosabb kölcsönös függéseiből felépülő figuráció. Vagyis a kettő nem állítható egymással szembe. Az alakzat sajátos játékszerkezet, amely több ember összeszövődéséből kialakult társas kapcsolati halmazt jelent (Elias 1999. 132-138).

Hatalom: Ezt a fogalmat a neomarxista elméletek bizonyos értelemben nehezen használhatóvá tették, hiszen negatív szemantikai ballasztot⁴ társítottak hozzá. Elias a fogalmat egy pusztán tényállás kifejezésére használja, ugyanis minden emberi kapcsolat szerves része egy többé-kevésbé stabil hatalmi egyensúly. Ám a hatalom sosem abszolút, mindig többpólusú, tehát relatív. Ennek szemléltetésére Elias példaként hozza az úr – szolga viszonyt, hiszen nemcsak az úrnak van hatalma a szolga felett, hanem a szolgának is az úr felett, amennyiben az funkcionálisan függ tőle⁵ (Elias 1999. 73-74).

A fejezet zárásaként röviden bemutatom, hogy az alakzat- és folyamatelmélet miként fog teoretikus keretet adni a népszámlálások (és

³ A térség európai kultúrkörben elfoglalt helyéhez lásd: Szűcs 1983.

⁴ A kizsákmányolás, elnyomás és a szabadság ellentétéként értelmezték, mely negatív értékítéletek aztán a szélesebb társadalmi közbeszédben is teret nyertek.

⁵ Pl.: Az adófizetés vagy termény beszolgáltatásának megtagadása negatív helyzetbe hozhatja a földesurat.

társadalmi – gazdasági adatfelvételek) számára a tanulmány hátralévő részében.

Ahogy a korábbiakból kiderült, a civilizáció folyamatának egy meghatározó komponense a monopolizálódás, tehát az egyre kiterjedtebb és egyre nagyobb kört felölelő uralmi központok létrejötte. Ezek a központok pacifikálják a belső tereket azzal, hogy hegemon helyzetet hoznak létre, ezzel csökkentve a kontingenciát, mivel standardizált eljárásokkal⁶ szabályozzák az életet. Mindez bizonyos szabadságot és biztonságot jelent egyfelől, másfelől azonban az uralmi monopóliumot birtokló intézmény bizonyos fokú hatalommal rendelkezik tagjai felett. Ez azért fontos, mert a népszámlálás csak így lehetséges az adott uralmi központ által, mivel tagjait erre kötelezheti. Maga a gazdasági-társadalmi összeírás azért indokolt, mivel az uralmi központnak tisztában kell lennie saját erőforrásaival, hogy ennek révén tervezhessen (messzire tekintés) s jobb stratégiát tudjon kidolgozni.

A népszámlálások közvetlen előzményei Magyarországon

Magyarországon elsőként II. József uralkodása alatt került sor népszámlálásra. Azonban az ehhez szükséges struktúrák szociogenezise a 16., illetve a 17. századig nyúlik vissza, ugyanis a Habsburg-Birodalom esetében (is) az állami népesség-összeírások rendszere szoros interdependenciát alkotott az egyházi összeírásokkal. Ennek oka, hogy az állam egyrésztől folytatójaként lépett fel az egyházi gyakorlatnak, másrészt jelentősen támaszkodott mind a római katolikus, mind a protestáns egyházak jelentette adminisztratív és személyzeti erőforrásokra (Horska 1998. 440). A Római katolikus egyház V. Pál pápa *Rituale Romanum*-ja révén már 1614-ben kötelezővé tette az anyakönyvezés mellett az ún. *Status Animarum*ok vezetését. Utóbbiak a húsvéti áldozáskor mérték fel a plébániák lakosságát háztartásonként (Öri 2003a. 26). Magyarországon nem sokkal később 1625-ben Pázmány Péter honosította meg az egyházak által végzett háztartásfelmérések gyakorlatát (Ördög 1991. 6). Ezen összeírások kialakításakor az egyházi érdekek érvényesültek, ugyanis elsősorban a felekezet, szentségek felvétele, ehhez viszonyított életkori megjelölés és az áttérés került kvantifikálásra. Mivel a 18. századtól kezdve már nemcsak a katolikus, hanem a protestáns felekezetek is az egyházi felmérések célkeresztjébe kerültek, ezért állami célokra is használhatóvá vált, hiszen közel a teljes népességet lefedte. Továbbá az állam egyre inkább maga alá gyűrte az egyházat, így Mária Terézia egyre több jogot utalt világi hatáskörbe, melyet a pápa is legitimált 1758-ban az „apostoli” királyi cím⁷

⁶ Például jogi eljárásokkal, melyek tiltják a vendettát, helyette a szociológiai értelemben vett úr vagy annak felhatalmazottja jár el az ügyben.

⁷ Az uralkodó számára a politikai hatalom mellett főpapi hatalommal is járt, lásd: Bloch 2005. 65-78.

engedélyezésével (Mezey 2003. 220). Ám ezzel csak egy szükséges előfeltétel teremthető meg.

Az értelemvilág szempontjából kiemelten fontos a felvilágosodásnak a világ racionalizálására tett kísérlete, mely döntően a politikai és adminisztratív modernizációs (a bürokratikus központosításra és a jogi kodifikációra irányuló) törekvésekben nyert formát. Ugyanis Mária Terézia – de elsősorban II. József – arra törekedett, hogy egyetlen egységes, a birodalmon belüli minden városra, településre és régióra érvényes jogi kódexet hozzon létre és vezessen be; a helyi és regionális szokások és törvények régi, kaotikus füzérét egy egységes, racionális alkotmány kedvéért el kellett törölni. Ezek a jogi kodifikációs erőfeszítések kéz a kézben jártak a politikai centralizációval, azzal a törekvéssel, hogy az ország minden részét egyetlen uralkodó és bürokratikus központ irányítsa és igazgassa. A helyi önkormányzatiságot és a regionális autonómiát a középkori múlt relikviáiként akarták felszámolni (Beiser 2011. 22).

Szociogenetikus oldalról az uralmi figuráció megerősödése jelentősen összefüggött a népszámlálás igényével, ugyanis a 17. századtól kezdődően az abszolút hatalom eszméjének kialakításával, elterjedésével, a királyi hatalom erősítésének igényével és időnkénti tényleges erősödésével, az államgépezet kiépülésével⁸, a fiskális szempontok előtérbe kerülésével⁹, a merkantilista elvek kiformalódásával¹⁰ a népesedési kérdések is fontossá váltak, továbbá a népességszámot növelni kívánó populacionista elvek és az állami adózás egyre inkább szükségessé tették a népesség összeírását. Ezt tovább fokozta a török kiűzése utáni elnéptelenedést orvosolandó betelepítés, mely által a birodalom erőforrásai (hadra foghatók száma, adózók száma, társadalmi rétegződés stb.) áttekinthetetlené váltak. A Habsburg Birodalom számára azért is értékelődtek fel ezek az információk, mivel az osztrák örökösödési háborúban elszenvedett vereség révén megjelentek modernizációs törekvések, melyek az államfejlődéshez is nagyban hozzájárultak (Őri 2015. 49). Ehhez igazították az állami összeírásokat is, melyek így a népesedés- és katonapolitika talajáról nyerték intencióikat (Fügedi 1966).

Mária Terézia uralkodása szimbolikus fordulópontot jelentett, amennyiben megfogant az igény és megteremtődött az akarat egy teljes körű népesség összeírásra (népszámlálásra)¹¹. Elsőként alakította ki a rendeleti hátteret, majd 1753-ban a papságot bízta meg az összeírással, melynek oka,

⁸ A 18. században alakultak ki a központi kormánysszékek, a magyarországi helytartótanács, számvevő hivatal, kancellária, tartományi bizottság stb. – ezekre egyre inkább a hivatásos közszolgálati státusz volt jellemző, Mezey 2003. 72, 128,137,141.

⁹ Itt elsősorban a Királyi Kamara szerepe említendő, célja az adózó népesség számának megbecslése volt.

¹⁰ Legkésőbb a 17. század közepétől, lásd: Mezey 2003. 70.

¹¹ Bánszki Hajnalka: Népszeírások, népszámlálások és statisztikák

hogy egyrészt az egyház már rendelkezett a szükséges közigazgatási struktúrával, másrészt az adóösszeírások negatív érzéseket váltottak ki, addig az egyházi összeírásokat sokkal inkább elfogadta a lakosság (Őri 2003. 28-29) – azonban ez a kezdeményezés elégtelennek bizonyult¹². Ennek kiküszöbölése végett bővítették a népszámlálást végzők figurációját s így az 1754-ben készített összeíráskor a klérus és az uradalmi tisztviselők párhuzamosan dolgoztak s az így nyert adatokat az illetékes udvari hivatalban dolgozták fel (Durdik 1973. 227; Horska 1998. 441). Ez az állami és egyházi alakzatok számára kölcsönösen előnyös egybefonódás mégsem hozta meg a kívánt eredményt. Ugyanis ezek az összeírások módszertanilag kevésbé voltak megbízhatóak¹³, ennek kiküszöbölése végett 1770-től a tartományi közigazgatás és a hadsereg végezték a felméréseket, felosztva a férfiak (hadsereg) és a nők, zsidók (közigazgatás) számbavételét (Horska 1998. 441–442), így egyértelműen az udvari szervek felé tolódott el a népszámlálást végzők alakzata. Hét évvel később a pontosabb adatok érdekében a községekben népesség-könyveket kellett vezetni, melyeken mindenki a születésétől fogva rákerült, ezáltal tudták a változásokat folyamatosan nyomon követni (Őri 2015. 46). Am a Magyar Királyság területén ekkor még nem az ausztriai népesség-összeírás tábláit alkalmazták. Ennek oka az a sajátos figuráció, mely a Habsburg-birodalmat jellemezte. Az állam egyre erősödő homogenizációs törekvései ellenére a történeti különállások továbbra is erősek voltak, így a magyar nemesség és Bécs játékereje által kirajzolt törekény hatalmi egyensúly konstituálta a helyzetet. Ezzel összefüggésben a bécsi politika is ehhez illeszkedett, hiszen az udvar reformjait a kamarai birtokokon vezették be elsőként és tökéletesítették (H. Balázs 1989. 870).

II. József népszámlálása

Mind földrajzi (az örökös tartományoktól kezdve, Erdélyen át a Magyar Királyságig), mind társadalmi (a nemességet és papságot is számba vették) térben az egész Birodalmat átfogó összeírást nem volt egyszerű végrehajtani (Mezei 2004-2005. 18). Egyrészt a biztosítandó adminisztratív háttér és erőforrások miatt, másrészt a magyar nemesség ellenállása végett.

Az adminisztratív kapacitások kapcsán kiemelten fontos, hogy visszautaljak arra az összeszővődésre, ami az állami és egyházi adminisztratív (illetve katonai) rétegek között alakult ki s melyet az előző fejezetben mutattam be. Ugyanis lényegében ezt a szisztémát vonatkoztatta II. József az egész Birodalomra s ennek módszertani keretei között zajlott le az első birodalmi népszámlálás is. Ez azért is fontos, mert egyben egy homogenizációs törekvést jelentett, amennyiben a történelmi különállásokra való tekintet nélkül egységes

¹² Bánszki Hajnalka: Népösszeírások, népszámlálások és statisztikák

¹³ Mivel a két megbízott csoport eltérő módszereket használt.

adatfelvételt hajtottak végre¹⁴. Nemcsak a népszámlálás kiterjedtsége, hanem előkészítése is különbözött a korábbi összeírásokétól, ugyanis a népszámlálást végzők külön oktatáson vettek részt, illetve előre megtervezték az útvonalait, melyhez számlálókörzeteket alakítottak ki¹⁵. Ebben már megnyilvánul a messziretekintés mechanizmusa, hiszen a népszámlálás jelentős mennyiségű ember munkájának összehangolását kényszerítette ki.

Szellemi téren is újítást hozott hiszen az így értelmezett „népesség” a rendi hovatartozástól függetlenül mindenkit ugyanannak a politikai alakzat alá tartozónak tekintett, mely idegen volt a rendi felfogástól (Tóth 1987. 74-75). Ezzel összefüggésben a II. józsefi népszámlálás szerves részét képezte annak a modernizációs folyamatnak, mely magában foglalta a gazdaság-, népesedés-, oktatáspolitikai, közegészségügyi intézkedéseket, illetve katonai reformokat is (Őri 2003b. 3).

Mindez lenyomatot nyert a népszámlálási ívek struktúrájában is, hiszen nem véletlen, hogy az ívek kitértek a nemi arányokra, a társadalmi réteghez tartozásra, földrajzi elhelyezkedésre, életkorra és gazdasági státuszra¹⁶. Többek közt az uralmi központ azon törekvése húzódott meg ezen felosztás mögött, mely igyekezett a munkát végző népességet elválasztani azoktól, akikre a termelőmunkában közvetlenül nem volt szükség (Őri 2015. 50). Ebben egyértelműen a hasznossági szempont dominált, ugyanis ellenőrizhetővé vált, hogy ki mennyiben járul(hat) hozzá a gazdasági vagy katonai terhekhez (Foucault 1992). Az ezt kikényszerítő nyomás részben a már előző fejezetben is említett állami intézmények létrejöttével és játékerejével függött össze (Rácz 2016. 238). A másik fontos összefüggésre Elias maga is utal, hogy a két kulcsmonopólium, tehát az adózás és a hadsereg kölcsönösen függenek és erősítik egymást s ugyanannak a monopóliumnak a két oldalai (Elias 2004. 354). Ennek bizonyítéka, hogy a kategorizációkor szétválasztották a helyieket és az idegeneket, a keresztényeket és a zsidókat, a férfiakat és a nőket, a férfiaknál leválasztottak társadalmi és foglalkozási(!) csoportokat, de szempont volt a családi állapot, majd bizonyos társadalmi foglalkozási csoporttól kezdve bekerült az életkor (a parasztoktól fogva) és a fizikai állapot (termet, esetleges fogyatékoság a zsellérek kategóriájától) mint a katonáskodásra való alkalmasság alapvető kritériumai (Őri 2003b. 23). A hadrafoghatóság szempontjai azért is érvényesültek kitüntetetten, mert a katonai reform lényege a sorozás bevezetése és a sorozókerületek kialakítása volt, ezzel a hadkiegészítés porosz mintára a toborzásról a sorozásra helyeződött át (H. Balázs 1989). Ez azonban az adózás stabilitását és az adóalanyok többé kevésbé pontos ismeretét is kikényszerítette.

¹⁴ Ettől függetlenül a valódi végrehajtás során a helyi szervek nem mindig követték a központi előírásokat.

¹⁵ Bánszki Hajnalka: Népösszeírások, népszámlálások és statisztikák

¹⁶ <https://www.ksh.hu/docs/files/736427.JPG>

A Magyar Királyság erős rendi hagyományokkal rendelkezett, mely – rövidebb periódusoktól eltekintve – lehetetlenné tette az abszolutista kormányzást (Schlett 2018. 279-305). II. József népszámlálásának célja a Habsburg Birodalom megreformálásához szükséges információk megszerzése volt, mely reform negatívan érintette volna a magyar nemesség adó- és hadügyi helyzetét. Emellett a nemesség értékkanonját is sértette, ugyanis kifogásolták azt az eljárást miszerint a nemes és nem nemes házáat ugyanúgy jelölték meg, ezzel megsértve a társadalmi hierarchiát (KSH 2010). Az uralkodó végül a nemesség fölébe kerekedett, azonban halála után az aszimmetrikus interdependencia újra a magyar elitnek kedvezett a jelzett vitatéma kapcsán (Mezei 2004-2005. 18). A népszámlálás azonban lezajlott, s adatai a magyar elitet is meglepték, hiszen jócskán alulbecsülték a népességet, továbbá az ívek jelentékeny férfitöbbletet regisztráltak a vártnál. Azonban a tény, hogy a katonaság adatait Bécs (uralmi központ) titkosította, jól mutatja, hogy az összeírásra az abszolutista udvarnak volt szüksége modernizációs törekvéseihez (Őri 2015. 49).

Összességében az uralmi központ erősödésével együtt járt az intézményi háttér kiszélesedése, ezzel pedig (többek közt) a gazdaság- és katonapolitikai döntések professzionalizációja. Mindez jelentősen befolyásolta a népszámlálás kérdéseit, továbbá fokozta az egyre erősebb interdependenciát az állam és népesség között¹⁷, melyről elméleti szinten Elias is írt¹⁸. Ennek keretében az állam igyekezett minden más uralmi alakzatot maga alá szorítani (Pl.:egyházak, rendek), vagy pacifikálni, miközben saját funkcióköreit kiterjesztette (közegészségügy és az oktatás területeire is), illetve hatékonyságukat fokozni igyekezett (Őri 2015. 49). Ehhez azonban a belső nyomáson túl fontos szerepet kapott a külső nyomás is, tehát a konkurenciaharc, vagyis az államok egymással való kapcsolata, s az abból fakadó fenyegetettség érzése, mely kiváló motivációt jelentett a hadsereg modernizálására, illetve a hadra fogható népesség nyilvántartására. Utóbbira példaként a Habsburg Birodalom számára Franciaország és Poroszország jelentette állandó fenyegetettség szolgát, mely nemcsak a népszámlálás katonai oldalát motiválta, hanem egyebek közt a térképészet és diplomácia fejlődését is (Mitchel 2020). Ennek keretében indult meg a népességszám ösztönzése, gazdasági produktivitásának fokozása, mely elválaszthatatlan volt a hadsereg potenciáljának emelésétől; az érték- és viselkedéskanonok homogenizációja, továbbá a közterheket viselő, a standardizált bürokratikus eljárásokat követő polgári életmód népszerűsítése (Őri 2015. 53).

¹⁷ Az állam egyre jobban függ a népességtől a sorozott katonák és adófizetők kapcsán, míg a népesség egyre jobban függ az államtól az adminisztráció és közigazgatás végett.

¹⁸ A kisszámú monopolista és a „függő helyzetűek” kapcsolatához lásd: Elias 2004. 357.

Stratégia

Ahogy a józsefi népszámlálás során láthatóvá vált, a korszakban megindult a modernizáció, tehát egy olyan program kidolgozása, melynek célja az adott helyzethez képest kedvezőbb feltételek megteremtése s ennek érdekében egy egymáshoz illesztett cselekvésekből/beavatkozásokból álló lánc végrehajtása.

Az elias-i elmélet fontos eleme a messzire tekintés képességének kialakulása, illetve az ezzel összefüggő monopóliumképződés. Ahogy a korábbiakban láthatóvá vált, a nagyobb uralmi egységek a külső – s majd a szociális kérdés fokozódásával idővel belső – fenyegetettségek csökkentése érdekében saját erőforrásaik maximalizálására törekedtek. Ehhez a gazdasági és társadalmi összeírások, illetve az ezeket végrehajtó, majd értelmező rétegek biztosította adatok, illetve később már kidolgozott programok szolgáltattak alapot. Ezzel a cselekvési láncok sajátos jövőre irányultsága mutatkozik meg, a már meglévő helyzet megváltoztatására – legyen szó a gazdasági potenciálról, vagy a hadsereg emberi erőforráskészletéről. Már maga a józsefi népszámlálás előkészítési procedúrája is a tervezés és messziretekintés civilizációs sajátosságait hordozta magán. Ekkortól értelmezhető a stratégia, mint tágabb értelemben vett – immáron – nem katonai fogalom, bár szélesebb elterjedése és racionális, tervszerű formája csak a 19. században alakult ki, majd vált divatfogalommá a 20. század második felében (Freedman 2020. 10-13). Ennek alapvető eleme – egyszerre kifejeződése és szükséges komponense a messziretekintésnek – a népszámlálás, hiszen ezáltal nyerhet az uralkodó alakzat alapvető fontosságú információkat a stratégia kialakításához (pl.: gazdaság-, kül- és katonapolitikához).

Az állandó gyakorlattá válás kudarca

II. József arról is rendelkezett, hogy 6 évente kell megismételni a népszámlálásokat, ezáltal frissíteni a kormányzati politika számára egyre értékesebb és szükségesebb társadalmi és gazdasági adatokat (Mezei 2004-2005. 18). Tehát az egyszeri, ad hoc jellegű összeírásokat rendszerszintű montírozássá kívánta fejleszteni az uralkodó. A császár halála azonban a magyar nemességet hozta helyzetbe, mely a kezdetektől fogva ellenezte a népszámlálást. Ez jól mutatja hogy - ahogy arról Elias is írt - a civilizációs folyamat nem egyenes vonalú s nem szükségszerű. A Birodalomban ebből fakadóan egységes népszámlálási rendszer sem alakult ki a 19. század első felében, helyette az osztrák és a cseh tartományokat (tehát a „régóta összeírt tartományokat”) katonapolitikai szempontok szerint írták össze, míg úgynevezett „politikai jellegű összeírást” hajtottak végre a Lombard-Velencei Királyságban, Tirolban, Dalmáciában, Vorarlbergben és Trieszt városában. Utóbbi esetben a katonai szempontok háttérbe szorultak, mivel a kivitelezést politikai szervek hajtották végre (KSH 1993. 7). A Magyar Királyság és Erdély területén évenként közölték a nemnemes népesség kor, nem és status szerinti

számát, valamint a népmozgalom három alapszámát, mely rendszer 1848-ig maradt fent.

Ausztria államfejlődésében I. Ferenc és V. Ferdinánd uralkodása olyan szempontból bírt jelentőséggel, hogy a gyengekező, kevésbé kompetens királyok funkcióit állami alakzatok helyettesítették, így jelentős lökést kapott az intézményi fejlődés és differenciálódás (Gergely – Pajkossy 2005. 16). Ez a folyamat a dikasztériális rendszer bomlása felé hatott, megalapozva a minisztériális rendszernek. Utóbbi stabilizálódásában a neoabszolutizmus kiemelten fontos szerepet játszott, mivel az Olmützi alkotmány s azt ezt felváltó Októberi diploma egyértelművé tette a minisztériális rendszer bevezetését – mindez maradandónak bizonyult az államfejlődés szempontjából (Mezey 2003. 254-255). Ezzel a testületek sokaságát központilag szervezett minisztériumok vették át, így a népszámlálások is a szakminisztériumok együttműködésében nyerték el formájukat. Magyarországon a szabadságharc leverését követően Bécs a neoabszolutizmus jegyében átszervezte a magyar közigazgatási rendszert, ezáltal megkerülhetlenné vált a magyarországi népszámlálási rendszer újragondolása (KSH 1993. 8). Emögött részben az is meghúzódott, hogy az utolsó adatok, melyek az osztrák kormányzat számára rendelkezésre álltak mind 1846-ból valók voltak.

A bécsi Belügy-, Hadügy- és Kereskedelmi minisztérium, valamint a statisztikai hivatal (Bureau der Administrativen Statistik) jelentették azt a figurációt, mely érdekei mentén történt meg az 1850-es népszámlálás tervezete (KSH 1993. 8). Ahogy korábban, úgy most is a katonaság támogatásával zajlott le a népszámlálás. Azonban célját nem érte el, hiszen a korabeli szakirodalom is felhívta a figyelmet az alulszámlálásra, melyért elsősorban az adminisztratív kapacitások elkövetlenségét, illetve a magyarok részéről tapasztalható passzív ellenállást tették meg felelősnek (KSH 1993. 8). A Belügyminisztérium a sikertelenség hatására az új népszámlálás előkészítésekor már sokkal alaposabban járt el mint korábban. Ennek bizonyítéka, hogy összegyűjtötték a közreműködő hatóságok tapasztalatait a népszámlálás végrehajtásával kapcsolatban. Alapos dokumentációt állítottak össze a hazai és a külföldi népszámlálások jogszabályairól és eljárásairól. Az így született új tervezetet pedig továbbították a főhatóságok részére. Ez jól mutatja a fokozódó reflexivitást, mely a messzire tekintés irányába hatott. Bach belügyminiszter javaslata alapján, az uralkodó úgy döntött, hogy az újabb népszámlálás az új közigazgatási-politikai szervezet kialakítása — azaz az 1857. évi márciusi pátens után — hajtható végre (KSH 1993. 8). A népszámlálás céljait egyértelműen az államszervezet határozta meg, itt már az egyházi szempontok nem játszottak szerepet, mint a Mária Terézia korabeli összeírásoknál. A Birodalom heterogenitása okán végül öt szempontból kívánták megismerni a népességet: vallás, foglalkozás/megélhetési forrás, kor, családi állapot, tartózkodási hely (KSH 1993. 134). Maguk az uralkodó

alakzatok is tudatában voltak a felmérés korlátainak, így a népszámlálás csak a „relatív számok elérését óhajtja, vagy más kifejezéssel, csak azt akarja ábrázolni, hogy hogyan oszlik meg a lakosság foglalkozás, ipar, más megélhetési lehetőség szempontjából (KSH 1993. 135).”

Ezen két népszámlálás jelentős jogi háttérrel rendelkezett, melyek kiterjedtek az összeírások módszerére, az ívek tartalmára, az ütemtervekre és megnevezte a funkcionálisan felelős szerveket és feladataikat (KSH 1993. 9). Ennek ellenére a magyar statisztikusi közvélemény (is) törvénytelennek és önkényesnek érezte, illetve egy külső hatalom erőszaktevésének. Az osztrák közvélemény egyértelműen a szakmai hibákat róta fel (KSH 1993. 16). A neoabszolutizmus alatt lezajlott két népszámlálás adatai nem kerültek publikálásra, csak belső felhasználásra (KSH 1993. 17), mely jól mutatja hogy továbbra is elsősorban az uralmi monopolisták számára készült.

Intézményesedés és gyakorlattá válás Magyarországon

Az osztrák-magyar kiegyezést követően azonban új figuráció állt fel, mely a népszámlálásokat is jelentősen befolyásolta. Ekkortól ugyanis rendszeressé váltak a népszámlálások, melyhez nagyban hozzájárult az – immáron – Osztrák-Magyar Monarchia duális államszerkezete, melyben a népszámlálások szervezését és irányítását a magyar hatóságok hajtották végre. Ennek előkészítése 1869-re, lebonyolítása 1870-re esett (Rózsa 2017. 1160). Ehhez azonban szükség volt egy önálló magyar statisztikai hivatal felállítására.

Magyarországon a Központi Statisztikai Hivatal megalapítása két statisztikus, Fényes Elek és Keleti Károly nevéhez kötődik szorosán. Fényest 1848-ban megbízták az Országos Statisztikai Hivatal megszervezésével, mely még abban az évben meg is alakult (Rózsa 2015. 20). Azonban a OSH hamar feloszlott és a politikai környezet okán nem is tudott sikeresen újjászerveződni (Lencsés 2020. 23). A bécsi statisztikai hivatal kísérletet tett funkcióköreinek kiterjesztésére és Magyarországot is le kívánta fedni, azonban megbízható munkát nem volt képes kifejtetni – például az említett 1857-es népszámlálás sikertelensége –, így a magyar statisztikai hivatal kérdésköre megoldatlan maradt (Rózsa 2005:20). 1861-re egy önkéntes népszámlálást készített elő a Bizottság, mivel annak adataival igyekeztek volna ellensúlyozni az 1857-es népszámlálás torzított adatait. A terv szerint az egyházak írták volna össze az egyes települések adatait, az erre a célra készített kérdőíven pedig anyanyelvi, felekezeti és népmozgalmi kérdések szerepeltek (Thirring 1927. 21-24). Azonban nemre és korra vonatkozó adatokat nem vettek fel, mivel az összeírás célja az etnikai és vallási eloszlások meghatározása volt. Az összeírás végül sikertelenül zárult, mivel a beérkezett adatok hiányosak és megbízhatatlanok voltak (Lencsés 2020, 27). Ez jól példázza, hogy az összeírások megvalósíthatatlanok voltak egy szervezett uralmi központ támogatása nélkül, mivel nem volt meg a megfelelő adminisztratív erőforrás, sem legitimáció,

mellyel csak egy államilag elismert és segített intézmény rendelkezhet, illetve – szükség esetén – nyomást sem lehetett gyakorolni a kitöltésre¹⁹.

A Bizottság levonta a tanulságokat és a helytartótanácsához fordult egy hivatalos statisztikai szerv létrehozása érdekében (Lencsés 2020. 28). Az osztrák-magyar kiegyezés megfelelő politikai és uralmi figurációt teremtett egy magyar statisztikai hivatal létrehozására. Ebben játszott jelentékeny szerepet a bekezdés elején említett másik statisztikus, Keleti Károly. Nem sokkal később a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumban megalakult Statisztikai Osztály vezetője lett, mely közvetlen előzménye volt az 1871-ben megszülető Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatalnak (Rózsa 2005. 20). Első igazgatójaként Keleti Károly a tudományos függetlenség kivívására igyekezett, ezzel biztosítva a Hivatal szaktudományos jellegét s teremtve meg egyfajta relatív függetlenséget a politikai szférától.²⁰ Az intézményesedés lehetővé tette a módszertani homogenizációt és standardizációt. Ennek eredménye a fix időközönként megismétlődő, egységes mérési módszereken alapuló szakértői gárda által kialakított és felügyelt népszámlálások sorozata (Rózsa 2005. 20). A Hivatal létrehozta a maga apparátusát, például a népszámlálási bizottságokat, melyek az adatfelvételek megfelelő szakmaiságát ellenőrizték. Ezt hamar funkció bővülés követte, mivel a gazdasági szférára is egyre inkább kiterjedtek az adatfelvételek, melynek eredménye a magyar áruforgalmi statisztika megteremtése volt.²¹ Az ilyen jellegű adatok kvantifikálásával tervezhetőbbé váltak a gazdasági (és politikai, társadalmi) folyamatok.

Magát a népszámlálást az 1869. évi III. törvénycikk rendelte el, a végrehajtásáról a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi, a belügyi és a honvédelmi miniszter, illetve a saját területén a Horvát-Szlavonországok kormánya gondoskodott. A törvény rendelkezett arról is, hogy a statisztikai osztálynak kell feldolgoznia az adatokat. A számlálóbizottságok tagjainak külön oktatást írt elő, ahogy a számlálóbiztosok és felülvizsgálók kiképzése és feladatköreit is tisztázta (Rózsa 2017. 1165-1166). A különféle minisztériumok összehangolták működésüket, így a vallás- és közoktatásügyi miniszter a számlálás idejére oktatási szünetet rendelt el, illetve elérhetővé tette az anyakönyvekhez való hozzáférést a helyi népszámlálási biztosok számára; a belügyminisztérium a törvényhatóságokat szólította fel a házszámozások hiányosságainak pótlására; a közös külügyminisztérium pedig a külföldön tartózkodókat vette számba; a hadsereg kötelékében tevékenykedőket pedig szervezeti hovatartozásuk alapján a közös hadügyminisztérium (a közös hadseregben szolgálók) vagy a magyar honvédelmi minisztérium (honvédek)

¹⁹ II. József népszámlálása azért is lehetett sikeres, mert a katonaságot is bevetette.

²⁰ KSH Keleti Károly

²¹ KSH Keleti Károly

vette számba (Sebők 2005. IX). Itt jól látható az alakzati kibővülés és növekvő munkamegosztás a 18. századi népszámláláshoz képest, azonban a népszámlálás nem rendelkezett tapasztalt gárdával, így a gyakorlatlanságból fakadóan gyakran nehézkesen zajlott a folyamat. A korábbi népszámlálásoktól eltérően az adatokat publikálták, egy évvel a számlálás lezárulását követően, ami a nem állami szereplők fokozódó érdeklődését (tehát a „közönség” figuráció bővülését) jól mutatja.

Az 1880-as népszámlálás annyiban érdemel említést, a mennyiben nem ideiglenesen foglalkoztattak, hanem már helyi állami alkalmazottak feleltek az összeírás irányításáért és szervezéséért (Rózsa 2017. 1168). Emellett az 1874. évi XXV. törvény elfogadása is jelentősen hozzájárult a kiszámíthatóbb lebonyolításhoz, hiszen szabályozta a KSH felépítését, tevékenységi körét, valamint közvetlen kapcsolatait a többi országos hatáskörű szervvel. Látható a professzionalizáció, standardizálódás és differenciálódás folyamata, mely a későbbi népszámlálásokkor csak tovább fokozódott.

Ezt követően a következő népszámlálások (1890, 1900, 1910) során bővültek a kérdések, egyre kiterjedtebb adatfelvétel folyt, miközben a népszámlálás procedúrája egyre problémamentesebbé vált, hála a kidolgozott és gyakorlatban kipróbált eljárásoknak, illetve a támogató intézményi figurációnak²². A szélesedő kérdésskala és az egyre precízebb mérési eszközök (kérdőívek) által lehetővé váltak a különféle szakpolitikák és egy egységesülő társadalompolitika is. A szociális kérdés feltűnésével pedig olyan belső fenyegetettséget, feszültséget eredményezett, mely kedvező hatással bírt a társadalompolitika és az ehhez szükséges adatfelvételek differenciálódására, stabilizálódására. A szociálpolitikai gondolkodás hazai manifesztumaként értelmezhető, hogy az első magyar szegénytörvény 1871-ben került elfogadásra, melynek értelmében a szegények segítése a községek feladata lett. Mivel a törvény távolról sem volt elégséges, ezért a szegények gondozásában az egyháznak és a magánjótékonykodásnak volt nagy szerepe (Farkas 2012. 340). Idővel azonban az állam egyre nagyobb szerepet vállalt (Tomka 2015).

Horthy-korszak

A trianoni békeszerződés következtében Magyarország önálló nemzetállam lett, korábbi politikai szerkezete a háborús vereség és forradalmak, ellenforradalom következtében átalakult. Ezzel összefüggésben a végrehajtóhatalom túlsúlya jelentősen nőtt, az uralmi monopolhelyzet a korábbiakhoz képest centralizáltabb formát öltött (Mezey 2003. 286-287). A két háború közti időszakban az állam által meginduló modernizációs programok jelentős mennyiségű adatot igényeltek politikai oldaltól

²² A szakminisztériumok mellett a statisztikai hivatal, illetve később majd az egyetemi tanszékek.

függetlenül. Nem véletlen hogy a korszakban intenzív társadalompolitikai bővülés zajlott, mely leginkább a lemaradó rétegek felzárkóztatását és az ipari vagy mezőgazdasági fejlesztésekbe való bekapcsolódását segítette (Krémer 2009. 143; Tomka 2015. 47; Farkas 2012. 342; Kurucz 2018). Mindez összefüggött az uralmi monopólium és állami funkciók korábban nem látott bővülésével.

1920-as népszámlálás volt az első, amely a trianoni határok között zajlott le s ebből fakadóan kitüntetett fontossággal bírt az új viszonyok megismerése végett. Ez jól tükröződött a kérdésstruktúrában is, ugyanis bekerültek a nemrég befejeződött háborúval és következményeivel összefüggő témák (például a háztartáshoz tartozó személyek lakóhelye, a háború és a későbbi forradalmi események halottainak, az eltűnt vagy hadifogságba került személyek, hadiárvák és hadiözvegyek listája, valamint egy nagyobb kérdésblokk a háború idején katonai szolgálatot teljesített férfiakra) (Rózsa 2017. 1173). Az összeíróív új kérdésekkel bővült a katonaköteles korú férfilakosságra vonatkozóan, de kimaradtak belőle a választójoggal kapcsolatban 1910-ben felmért pontok²³. Mindez jelentősen segítette az uralmi alakzatok politikai akaratképzését, így az alapvető szakpolitikák kialakítását (Rózsa 2017. 1173). A háború azonban a társadalom érték- és viselkedéskanonára is jelentős hatást gyakorolt, amennyiben a munkaerőpiaci figuráció bővülése okán a női munkavállalás is elfogadottá vált. Ennek lenyomata, hogy immáron nőket is alkalmaztak számlálóbiztosnak²⁴.

A technológiai fejlődés jelentette megnövekedett játéklehetőségek szellemében zajlott az 1930-as magyar népszámlálás, hiszen ez volt Magyarországon az első kísérlet a gépi adatfeldolgozás bevezetésére (Rózsa 2005. 21). Továbbfejlesztett Hollerith-típusú Powers mechanikus táblázógépeket és lyukkártyákat használtak bizonyos adatszoportok (demográfiai és foglalkozási) feldolgozására (Rózsa 2017. 1174). A technicizálódás jelentette tehermentesítés részletesebb, gyorsabb adatfeldolgozást és elemzést tett lehetővé, az emberi kapacitások gépi eszközök segítségével való kibővítése az egyre kiterjedtebb adatfelvételek feldolgozását is jelentősen megkönnyítette. Továbbá a technikai fejlődés a népszámlálással járó jelentős erőfeszítések jobb összehangolását is lehetővé tette (pl.: rádióközlemények formájában), illetve a népesség felé való kommunikációt is (Gyémánt - Katona 2014. 21-40), ezzel fokozva tovább a messziretekintés képességét. Mindez persze sajátos tudásformákat tett szükségessé, így az adatfeldolgozó rétegek (szociológusok, demográfusok, statisztikusok, stb.) egyre specializáltabb ismeretekkel rendelkeztek. A tudás- és eljárásánon differenciálódása abban is megmutatkozott, hogy a KSH

²³ Bánszki Hajnalka: Népszámlálások, népszámlálások és statisztikák

²⁴ KSH: A magyarországi népszámlálások története

megreformálta a gazdasági adatfelvételeket, ezáltal jelentős sikereket érve el a külkereskedelmi statisztikában, illetve a tudományos munkamegosztás végett vált önálló ágazattá az árstatisztika is (Lencsés 2020. 34).

Érdekesség, hogy Budapest – ahogy a korábbi népszámlálások esetében is – engedélyt kapott a parlamenttől, hogy bizonyos módosításokat hajtson végre az adatgyűjtés során, azonban nem térhetett el jelentősen az országos metodológiától (Rózsa 2017. 1174). Ez jól példázza az összeszövődés-központok nagyobb játékerejét, jobb érdekérvényesítő képességét és persze azt, hogy az állam mint legmagasabb integrációs egység relatív szabadságot biztosít bizonyos alakzatoknak (egyházak, intézmények, szerveződések).

Az 1941-es népszámlálás újfent elválaszthatatlan az uralmi alakzatok érdekeitől, hiszen a visszacsatolt területek révén történt társadalmi változások kiemelt szerepet kaptak. Emellett az Országos Statisztikai Tanács Demográfiai Bizottsága vizsgálta a népszámlálással kapcsolatos javaslatokat, így a KSH, a különböző minisztériumok és az OSTDB összeszövődései konstituálták az íveket (Rózsa 2017. 1175). A technokommunikációs eszközöket továbbra is alkalmazták, illetve bővítették (megjelent a filmhíradó) ezzel igyekezve megfelelően alakítani a lakosság érték- és viselkedéskanonját a népszámlálás számára²⁵. Az 1941-es magyar népszámláláskor bevezették, hogy minden település jegyzőjének vagy polgármesterének el kellett készítenie a *Jelentés a népszámlálás befejezéséről* című dokumentumot, mely egyrészt az információk megbízhatóságát növelte, másrészt korai adatokat lehetett már így publikálni (Rózsa 2017. 1176). Tehát a relatív játékerő mellett egy bürokratikus irányítás is kiépült, mely az eljárások standardizációjával és kontroll alapú visszacsatolásával igyekezett csökkenteni a kontingenciát, ezáltal növelve a kiszámíthatóságot és megbízhatóságot. Emögött az adatok precizitása iránti fokozódó igény munkált, mely elengedhetetlen „inputja” volt a szakpolitikai tervezésnek.

Újjáépítés és diktatúra

A második világháborút követően azon országok politikai rendszereit, melyek a vesztes oldalon álltak, a győztesek saját akaratuk szerint újrendezték. A Szovjetunió benyomult Közép-Európába, majd a határrendezések után stabilizálta is jelenlétét a térségben, míg Amerika jelentősen növelte befolyását a nyugat-európai államokban (pl.: Marshall-segély, illetve az olasz választásokba való amerikai beavatkozás). A háborús pusztításokat egy 5 éves újjáépítési periódus követte, mely az állam vezényletével ment végbe (Szente 2006. 36-37). Ebből fakadóan az állam kiterjedt gazdasági és társadalompolitikai szerepe, illetve ezzel összefüggésben „adatéhsége” megmaradt.

²⁵ KSH: A magyarországi népszámlálások története

Magyarország a vasfüggöny másik oldalára került. A háborús veszteségek felmérésére 1949-ben szerveztek népszámlálást, tehát két évvel a tervezett időpont előtt. Ennek oka egyrészt, hogy az államnak fel kellett mérnie a háborús veszteségeket, másrészt a népmozgásokról csak becslések voltak, hiszen az 1941-es népszámlálás adatai elavultak voltak már²⁶. A kommunista diktatúra jelentette centralizált uralmi figuráció radikális átalakítási politikája miatt (kollektivizálás, ipar és településszerkezeti átalakítások, 1956-os kivándorlás) az 1949-es népszámlálás adatai hamar elavulttá váltak. Emellett az ENSZ második világháború utáni megszületése, illetve az európai integrációs összeszövődések révén létrejövő Eurostat jelentékenyen alakították a társadalmi és gazdasági összeírások módszertanát, lefolyását és tematikáját. Az ENSZ tette meg az első lépést a módszertani homogenizáció felé azzal, hogy 1949-ben a népszámlálások előkészítésére, módszertanára, tartalmára és adatközlésére vonatkozó ajánlásokat tett közzé (Gyémánt – Katona 2014. 21-40). 1954-ben ennek bővített változataként adták közre a *A népszámlálási módszerek kézikönyve* című kiadványt, mely a későbbi harmonizációs törekvések alapját adta (Rózsa 2000. 895). Ugyanebbe a mintázatba illeszkedően jelentek meg az SNA (nemzeti számlák), az ISIC (ágazati osztályozás), ISCO (foglalkozások osztályozása), vagy a ICD (betegségek osztályozása) kategorizálások. Az 1960-as népszámlálás már figyelembe vette a nemzetközi ajánlásokat is, ezzel megindult a tágabb statisztikai szervekkel való összeszövődés.

A messzire tekintés egy sajátos formájaként a kontingenciák minimalizálása végett egy próbanépszámlálást is tartottak, hogy az új mérőeszközöket a gyakorlatban is kipróbálhassák (Rózsa – Kovács 2018. 67). Az 1960-as népszámlálás volt az első, amelyhez minden településről pontos utca- és házsámjegyzék készült, így fokozva az adatok részletességét. A technológia bevonása tovább folytatódott s 1960-ban már minden korábbinál gyorsabban tudták előkészíteni és kiértékelni az adatokat, mivel korszerű géppark állt rendelkezésre (Rózsa 2005. 22). Innentől fogva mikrocenzusokat is végrehajtottak, mely változás jól illusztrálja a fokozódó taktust és ezzel összefüggő „adatéhséget”.²⁷ A következő népszámláláskor már a számítástechnika oly mértékben segítette az adatfelvételt és elemzést, hogy jelentősen nőtt a publikálható anyagok mennyisége, illetve az elemzések komplexitása is jelentősen emelkedett (Rózsa 2005. 22).

Az 1970-es népszámláláskor a gazdaságirányítás és a tudományos kutatás szempontjai domináltak, miközben az előkészítés és próbanépszámlálást még alaposabban hajtották végre (Rózsa – Kovács 2018.

²⁶ KSH: A magyarországi népszámlálások története

²⁷ Bánszki Hajnalka: Népszámlálások, népszámlálások és statisztikák

71). Az ENSZ ajánlásait továbbra is maximálisan figyelembevették²⁸. A technikai jellegű haladás lehetővé tette az adatok 100 százalékosan gépi feldolgozását. Ennek keretében a kérdések, illetve az azokra adott válaszok közötti összefüggéseket is ellenőrizték, szükség esetén a hibákat korrigálták, ami jelentős élömunkát takarított meg (Rózsa – Kovács 2018. 72). Ez volt az első magyarországi népszámlálás, amikor a kiadványok táblázatai nyomdai sokszorosításra alkalmas módon kerültek ki a számítógépből²⁹. Tehát a gépi tényezők révén sokkal komplexebb elemzéseket tudtak végezni, kevesebb emberi erőforrás bevonásával.

Az 1980-as népszámlálás elsődlegesen a népgazdasági, különösen a területi és a távlati tervezéshez igazodott, miközben igyekezett számot adni a népesség demográfiai viszonyainak alakulásáról, változásairól. Ugyanis az 1970-es évek közepén hozott népesedéspolitikai intézkedések hatását kívánták felmérni³⁰. Az 1970-ben kialakított számítógépes feldolgozási rendszert továbbfejlesztették, annak érdekében, hogy a háztartási és család adatok, valamint az épületek adatai a személyi, illetve lakás kérdőíveket automatizáltan összesítve készülhessenek el (Rózsa – Kovács 2018. 74). Az immáron hagyományos, széles körű egyeztetési folyamatban az adatokra leginkább számot tartó tárcák képviselői mellett a Magyar Tudományos Akadémia témában érintett intézményei és az egyetemek statisztikai tanszékei is részt vettek. Mindez jól mutatja annak az alakzatnak a bővülését, mely összefüggései között a népszámlások formát nyertek.

1990-es népszámlálás a rendszerváltás jegyében telt, amennyiben Magyarország megkezdte integrálódását a nyugati világrendbe. Mindez a népesség bevallott érték- és viselkedéskanonjára is hatással volt, pl.: a vallásosság terén vagy épp a bizalom terén, hiszen a belpolitikai bizonytalanság csökkentette a válaszadási kedvet³¹.

Összegzés

Jelen tanulmány vázlatos és bevezető formában ismertette a magyar népszámlálások alakulását az alakzat- és folyamatelmélet paradigmáján keresztül. A korai szakaszban az összeírások pontatlanok, matematikai értelemben nem leíró jellegűek voltak, illetve nem létezett egy erre a funkcióra specializálódott réteg. Az uralmi monopóliumképződés és a tudásformák kognitív jellegének erősödése, illetve az ezzel összhangban kialakuló korai statisztikai rétegek révén egyre kiterjedtebb és pontosabb összeírások valósultak meg. Az abszolutista állam valósította meg az első birodalmi népszámlálást, melynek motivációs háttere a modernizációs törekvések

²⁸ KSH: A magyarországi népszámlálások története

²⁹ KSH: A magyarországi népszámlálások története

³⁰ KSH: A magyarországi népszámlálások története

³¹ KSH: A magyarországi népszámlálások története

megindulása volt. A 19. század első felében némi visszaesés volt tapasztalható, majd a kiegyezés jelentette új figuráció kedvező hatással bírt a magyar népszámlálás fejlődésére. A katonai szempontok egyre inkább háttérbe szorultak s a gazdasági, illetve társadalmi kérdések kerültek előtérbe. A világháború és a gazdasági világválság tovább növelte az állami befolyást és funkciókört, ezzel párhuzamosan pedig a népszámlálások egyre tágabb témakört fogtak át a gazdaságtól a társadalmon át a politikáig. Ebben már racionális formában megmutatkozott a messziretekintés, tehát olyan gazdasági, politikai cselekvésláncok (stratégia) kialakítása iránti igény, melyek jelentős mértékben támaszkodtak/támaszkodnak az adatfelvételekre. A második világháború utáni újraépítéskor az állami szerepvállalás megmaradt, az adatfeldolgozás gépesítése folytatódott. Az állampárti, totalitárius figuráció lehetővé tette a részletes adatfelvételeket, miközben megindult a közeledés a nemzetközi statisztikai szervezetek alakzataihoz.

Irodalom

- Bánszki, Hajnalka: Népösszeírások, népszámlálások és statisztikák, Online elérhető (2021.05.27.): https://mnl.gov.hu/mnl/szszbml/neposszeirasok_nepszamlalasok_es_statistikak
- Chesnais, Jean-Claude (1981). *Histoire de la violence en Occident de 1800 a nos jours*. Paris, Laffont.
- Dányi, Dezső (1993): *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*, Budapest, KSH.
- Durdik, Christel (1973): Bevölkerung- und Sozialstatistik in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert. In Helczmanovszki, Heimold (szerk.): *Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 225–266.
- Eisner, Manuel (2003): Long-Term Historical Trends in Violent Crime. *Crime and Justice*, 2003/30. 83–142.
- Elias, Norbert (2004): *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat kiadó.
- Elias, Norbert (1999): *A szociológia lényege*. Budapest, Napvilág kiadó.
- Elias, Norbert (2005): *Az udvari társadalom*, Budapest, Napvilág kiadó.
- Farkas, Péter (2012): *A szeretet civilizációjáért*. Budapest, L'Harmattan.
- Foucault, Michel (1992): Életben hagyni és halálra ítélni. *Világosság*, 1 szám, 45–52.
- Freedman, Lawrence (2020): *A stratégia története*. Budapest, Antall József Tudásközpont.
- Frederick, C. Beiser (2011): *The German Historicist Tradition*, Oxford, Oxford University Press.

- Gergely, András – Pajkossy, Gábor (2003): A Habsburg Birodalom és Magyarország 1848 előtt in: Gergely, András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*, Budapest, Osiris, 11-26.
- Gurr, Ted Robert (1981): Historical Trends in Violent Crime: A Critical Review of the Evidence. In: Tonry, Michael – Morris, Norval (szerk.): *Crime and Justice: An Annual Review of Research*, Chicago: University of Chicago Press.
- Gyémánt, Richárd – Katona Tamás (2008): *Demográfia*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány.
- Hadas, Miklós (2014): Erőszakkontroll és intimitás. Kritikai adalékok Norbert Elias civilizációelméletéhez, *Erdélyi társadalom*, 12. évfolyam 2. szám, 97-122.
- H. Balázs, Éva (1989): A felvilágosult abszolútizmus Habsburg variánsa. In Ember, Győző – Heckenast, Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1689–1790*. 2., Budapest, Akadémiai kiadó, 831–926.
- Horska, Pavla (1998): Les populations autrichiennes jusqu'en 1914. In Bardet, JeanPierre – Jacques Dupâquier (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914*. Paris, Fayard, 439–453.
- Keleti, Károly (1880): Fényes Elek emlékezete in: Pesty, Frigyes (szerk.): *Értekezések a társadalmi tudományok köréből 5. kötet*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 3-36. Online dokumentum, utolsó letöltés (2021.03.21.): http://real-eod.mtak.hu/2487/1/MTA_ErtekezésekTarsTudKorebol_05_02.pdf
- Krémer, Balázs (2009): *Bevezetés a szociálpolitikába*. Budapest, Napvilág kiadó.
- Kurucz, Barnabás (2018): Az Imrédy-kormány szociálpolitikája in *Szociálpolitikai Szemle*. 2018 IV. évfolyam, 3-4. szám, 29-48.
- KSH (2006): *Népességsoportosítások, népességkategóriák*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2010): Az első magyarországi népszámlálás - statisztikai momentumok a "kalapos király" birodalmából, 2010, Online elérhető (2021.02.06.): https://www.ksh.hu/statnap10_elso_nepszamlalas
- KSH: Keleti Károly, Online elérhető (2021.02.06.): http://www.ksh.hu/mult_keleti_karoly
- Lencsés, Ákos (2020): *A statisztikai adatszabályozás módszerei a kezdetektől napjainkig Magyarországon*. Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ - Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár kiadása.
- KSH: Nemzetközi együttműködés, Online elérhető (2021.02.06.): https://www.ksh.hu/nemzetkozi_egyuttmukodes
- Marc, Bloch (2005): *Gyógyító királyok. A királyi hatalom természetfeletti ereje Franciaországban és Angliában*, Budapest, Osiris.

- Mezey, Barna (2003): *Magyar alkotmánytörténet*, Budapest, Osiris.
- Mezey, Barna – Szente, Zoltán 2003: *Európai Alkotmány- és parlamentarizmustörténet*. Budapest, Osiris kiadó.
- Mezei, Elemér (2004-2005): *Bezetés a statisztikába*. Kolozsvár, Egyetemi jegyzet.
- Mitchell, Wess 2020: *A Habsburg Birodalom nagystratégiája*. Budapest, Antall József Tudásközpont.
- Ördög, Ferenc (1991–1995): *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771) I–IV*. Budapest – Zalaegerszeg, MTA Nyelvtudományi Intézete – Zala megye Önkormányzati Közgyűlése.
- Ördög, Ferenc (1991): *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771) I.*, Budapest – Zalaegerszeg, MTA Nyelvtudományi Intézete – Zala megye Önkormányzati Közgyűlése.
- Österberg, Eva (1996): *Criminality, Social Control, and the Early Modern State: Evidence and Interpretation in Scandinavian Historiography*. In: Johnson, Eric A. – Monkkonen, Eric H. (szerk.): *The Civilization of Crime: Violence in Town and Country Since the Middle Ages*, University of Illinois Press, Urbana.
- Őri, Péter (2003a): *A történeti demográfia Franciaországban, KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve 2003*. 299-319.
- Őri, Péter (2003b): *Demográfia elméletben és gyakorlatban. II. József népszámlálása Magyarországon, KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve 2003*, 89–127.
- Őri, Péter: *Hatalom és demográfia – II. József népszámlálása Magyarországon*, Online dokumentum, utolsó letöltés (2021.03.21.): [www.demografia.hu › index.php › article › view](http://www.demografia.hu/index.php/article/view)
- Rácz, Lajos (2016): *Rex et Regnum*, Budapest, Gondolat kiadó.
- Rózsa, Gábor (2005): *Statisztika és információs kultúra: a népszámlálás esete Az információ, mint a népszámlálás nélkülözhetetlen forrása, és a népszámlálás, mint nélkülözhetetlen információk forrása*, Budapest, Doktori disszertáció, Online dokumentum, utolsó letöltés (2021.03.21.): https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/45310/Kd_11080_t%C3%A9zis.pdf
- Rózsa, Gábor (2017): *A hivatalos magyar népszámlálások és más nagy népesség-összeírások, 1870–2016 – I. rész (1870–1949)*, *Statisztikai Szemle*, 95. évfolyam 11–12. szám, 65-90.
- Rózsa, Gábor (2000): *A népszámlálási Módszerek és a nemzetközi összehasonlíthatóság*, *Statisztikai szemle*, 2000/10-11, 893-914.
- Rózsa, Gábor – Kovács, Marcell (2018): *A hivatalos magyar népszámlálások és más nagy népesség-összeírások, 1870–2016 – II. rész (1960–2016)*, *Statisztikai Szemle*, 96. évfolyam 1. szám, 65-90.

- Schlett, István (2018): *Politikai gondolkodás története Magyarországon I. kötet*, Budapest, Századvég.
- Sebők, László (2005): *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*, Budapest, TLA Teleki László Intézet -KSH Levéltár – KSH népszámlálás.
- Spiereburg, Pieter (1996): Long-term Trends in Homicide: Theoretical Reflections and Dutch Evidence, Fifteenth to Twentieth Centuries. In: Johnson, Eric A. – Monkkonen, Eric H. (szerk.): *The Civilization of Crime: Violence in Town and Country Since the Middle Ages*. Urbana: University of Illinois Press.
- Szente, Zoltán (2006): *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet 1945-2005*. Budapest, Osiris kiadó.
- Szücs, Jenő (1983): *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, Budapest: Magvető.
- Thirring, Gusztáv (1927): *Akadémiánk és a hazai statisztika*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. Online dokumentum, utolsó letöltés (2021.03.21.): http://real-eod.mtak.hu/3349/1/MTA_Konyvek_StatO1028.pdf
- Tilly, Charles (1992): *Coercion, Capital, and European States, A. D. 990–1992*. Cambridge: Blackwell.
- Tomka, Béla (2015): *Szociálpolitika - Fejlődés, formák, összehasonlítások*. Budapest, Osiris kiadó.
- Tóth, Zoltán (1987): Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle*, 1. szám, 62–86.